

LUND UNIVERSITY

Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark – opposition til Jakob Kieffer-Olsens disputats

Wienberg, Jes

Published in:
Kuml: Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

2019

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (2019). Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark – opposition til Jakob Kieffer-Olsens disputats. *Kuml: Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab*.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Ospecificerad

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

KUML 2019

KUML 2019

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Redaktion: Jesper Laursen

Artiklerne i Kuml fagfællebedømmes efter gældende regler

Tilrettelægning: Louise Hilmar

Omslag: Louise Hilmar

Korrektur: Anne Lise Hansen

Oversættelse og sproglig revision: Anne Bloch Jørgensen & David Earle Robinson

Tryk: Narayana Press

Skrift: Aldine 401 BT

Papir: Arctic Volume

Copyright © 2019 Jysk Arkæologisk Selskab

ISBN 978-87-93423-40-4

ISSN 0454-6245

Indhold / Contents

Lise Frost, Gry H. Barfod & Marie Kanstrup

Bronzealderens hjortetaksøkser – datering og deponeringsforhold	9
Bronze Age antler axes – dating and depositional context	39

Mogens Høegsberg, Jens Jeppesen & Jesper Laursen

Høj Stene	
En monumental skibssætning ved Gudenåen	41
Høj Stene	
A monumental ship setting by the Gudenå river	88

Rune M.G. Pommer & Morten Ravn

Den sene vikingetids amfibiske militæroperationer	
Eksperimentalarkæologiske forsøg med landsætning og kampformationer	93
Late Viking Age amphibious military operations	
Experimental archaeological trials with landings and combat formations	124

Pia Katrine Lindholt & Morten Larsen

Vrejlev Klosterkirkes middelalderlige bygningshistorie	127
The nunnery church at Vrejlev buildings history	152

Hans Krøngaard Kristensen

Afviklingen af de middelalderlige klostre i Danmark og Nordtyskland	153
The dissolution and subsequent fate of Medieval monasteries in Denmark and northern Germany	211

Forum

Lone Hvass

Om Egtvedpigens rejse	215
-----------------------------	-----

Kent Otte Laursen

Troldtøj og guldfigurer	
Om et par nye tolkninger af fund fra germansk jernalder i lyset af nyere tids sagn	223

Jes Wienberg

Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark

Disputatsopposition 1 253

Jan Brendalsmo

Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark

Disputatsopposition 2 270

Anmeldelser

Hans Andersson

Medeltida Urbanisering. Uppsatser

(Jette Linaa) 282

Peter Moe Astrup

Sea-level Change in Mesolithic southern Scandinavia. Long- and short-term effects on society and the environment

(Kristoffer B. Pedersen) 285

Jens-Henrik Bech, Berit Valentin Eriksen and Kristian Kristiansen (eds.)

Bronze Age settlements and land-use in Thy, Northwest Denmark, vol. I & II

(Christopher Prescott) 288

Lars Bjarke Christensen

Nationalmuseet og storstensgravene 1890-1950

(Sven Thorsen) 293

Nils Engberg

Danmarks døde kirker. Middelalderens nedlagte kirke

(Jes Wienberg) 296

Anders Lundt Hansen

Sølv, blod og kongemagt. Bag om vikingemyten

(Kasper H. Andersen) 299

Christofer Herrmann

Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400

(Hans Krongaard Kristensen) 303

Helle W. Horsnæs, Jens Christian Moesgaard & Michael Märcher

Denar til daler. Danmarks mønthistorie indtil 1550

(Thomas Guntzelnick Poulsen) 306

Lisbeth M. Imer

Danmarks runesten – En fortælling

(Lars Krants Larsen) 309

Ola Wolfhechel Jensen

På spaning efter det förflutna. En historia om arkeologiskt fältarbete i Sverige 1600-1900

(Henriette Lyngstrøm) 310

Hans Krongaard Kristensen

Mariager Kloster

(Stephan Borgehammar) 312

Morten Larsen

Danmarks Middelalderlige Tiggerklostre. Franciskanernes og dominikanernes bygningskultur

(Michael Andersen) 314

Henriette Lyngström (red.)

Farverige Vikinger

(Sarah Croix) 316

Marzena J. Przybyła

Pressblechverzierte spätkaiserzeitliche Trachtbestandteile in Südsandinavien

(Kent Andersson) 319

Caroline Wickham-Jones

Landscape Beneath the Waves. The Archaeological Investigation of Underwater Landscapes

(Peter Moe Astrup) 322

Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark

Disputatsopposition 1

AF JES WIENBERG

Jakob Kieffer-Olsens disputats fokuserer på et centralt problem i middelalderforskningen, nemlig kirkernes og kirkestrukturens udvikling. Det er et både fascinerende og vanskeligt emne, som mange historikere, kirkehistorikere, arkæologer og andre har forsket og skrevet om, uden at der er opnået konsensus, og hvor svarene eller tolkningerne har varieret påfaldende over de seneste 100-150 år. Afgrænsningen i disputatsen er til middelalderens Danmark, men det er ikke kun et dansk forskningsproblem, for problemet diskuteres også flittigt i andre lande.

Kieffer-Olsens udgangspunkt er antallet af middelalderkirker, og det er hans arbejdshypotese, at antallet har været større end tidligere antaget, og at kirkestrukturen har været påfaldende “dynamisk, fleksibel og kompleks”.¹ Gennem en serie tematiske delundersøgelser konfronteres andres forskning med egne meget dybdeborende analyser, hvor historiske, arkæologiske og kartografiske kilder kombineres.

Efter det indledende kapitel 1, som sætter rammerne, er de følgende kapitler og undersøgelser de centrale i disputatsen – kapitel 2 om sognestrukturen, kapitel 3 om kirkenedlæggelser, kapitel 4 om kirkeetablering, kapitel 5 om kirkernes funktioner, kapitel 6 om patronatsretten og kirkernes ejere. Det afsluttende kapitel 7 om Danmarks middelalderlige kirkestruktur er mere en velskrevet syntese, der beskriver et muligt billede af kirkernes og kirkestrukturens udvikling, end en egentlig sammenfatning eller konklusion som konsekvens af de konkrete delundersøgelser. Allersidst kommer en oversigt over anvendt litteratur og utrykte kilder, et engelsk summary og et nyttigt stedregister.

Det lykkes Kieffer-Olsen lykkes at overbevise mig, og forhåbentlig også flere om, at kirkestrukturen var netop “dynamisk, fleksibel og kompleks”, ja, yderst kompleks. Undervejs i undersøgelsen er der mange relevante udblikke

til især England, Island, Norge og Sverige. Der tages stilling til andres forskning, ryddes op og præsenteres nye originale tolkninger på en række områder.

Særligt vil jeg fremhæve fire områder: Analysen af den såkaldte “Ribe Oldemoder”, altså Ribe domkapitels brevbog med en fortegnelse over kirkerne i stiftet; den meget indgående diskussion af indicier for kirkenedlæggelser, hvor forekomsten af genbrugte materialer udnyttes innovativt, og hvor der argumenteres for, at kirker kan have været midlertidigt nedlagte; den klargørende diskussion af et af middelalderforskningens “evige” problemer, nemlig forholdet mellem kirke og kapel, uden dog at problemet kan anses for klarlagt; og påvisningen af, hvordan patronats- og ejerforhold kan have skiftet over tid med mange “frie” kirker og relative sene nyetableringer af adelige patrocinier, hvilket betyder, at det ikke er muligt at projicere forholdene i årtierne omkring Reformationen tilbage til den ældre middelalder, da kirkerne blev opført.

Her kan også tilføjes, at jeg med interesse har læst Kieffer-Olsens tolkning af anomalien Marie Magdalene på Djursland, som en genetablering; det handler om en kirke fra 1400-årene med en romansk grundplan.² Lige som jeg med fornøjelse har læst analysen af Barbara Brahes kirker og kapeller i Skåne.³ Endelig vil jeg fremhæve, at disputatsen er meget rigt illustreret med mange flotte farvefotografier, som Kieffer-Olsen selv har taget; det løfter hele bogen.

Jernkøer, citater og målgruppe

Jakob Kieffer-Olsen kender sine kilder og kirker bedre end de fleste andre efter i mange år at have arbejdet som museumsleder, museumsinspektør og redaktør, som historiker og arkæolog. Dertil har Kieffer-Olsen haft den temmelig enestående mulighed at fordybe sig i et emne i 6 ½ år med generøse bevillinger fra Velux Fonden, Augustinus Fonden og også Nationalmuseet i perioden 2008-15. Men med fordybelsen følger en risiko for, at ting og sager let bliver lidt indforståede, dvs. uproblematisk for forfatteren, vanskelige for andre.

En disputats indleveres til en bedømmelse, som foretages af et fåtal andre akademikere. Disputatsen foreligger imidlertid som en trykt bog fra Syddansk Universitetsforlag, så målgruppen må være bredere end fakultetet og bedømmelsesudvalget.

Disputatsen er meget omfattende med sine 729 sider og 2.599 noter, velillustreret med 280 figurer, men ikke altid let at læse – og heller ikke let at bære rundt på eller ta’ med i hængeskøjen med sine 2,9 kilo. Her findes talrige ikke-oversatte citater – på gammeldansk, altså sproget i middelalderen, på fransk, tysk, plattysk og latin.⁴ Det indsnævrer gruppen af læsere betragtelig. Her fin-

des også indforståede begreber. I kapitlet om formaljuridiske kriterier nævnes således marskegnens “så almindelige jernkøer”.⁵ Og selv for en kirkearkæolog kan disputatsen være krævende læsning med *meget* detaljerede eksempler og redegørelser at forholde sig til.

Bogen bør nå mange interesserede. Da bliver ikke-oversatte citater og uvante begreber dog en forhindring – eller et akademisk hokus-pokus. Jeg mener, at der burde have været parallelle oversættelser, i det mindste af de latinske citater, forklaringer af vanskelige begreber og gerne en tydeligere rød tråd for at hjælpe læseren fremad mellem de mange eksempler.

Tirup i tiden

Hvilke emner optager os i nutiden? Krig og fred, klimaforandring, befolkningsvækst, fattigdom, migration, menneskerettigheder, velfærd, identitet...? Og påvirker samtidens spørgsmål os, når vi studerer fortiden? I hvad vi studerer, og hvordan vi gør det, hvilke spørgsmål vi formulerer, og hvordan de bliver besvaret? Ja, hvad er forholdet mellem vor oplevelse af samtiden og så vort billede af fortiden, vort billede af det moderne og af middelalderen?

Historikeren Aksel E. Christensen skrev i 1930'erne en artikel, “Danmarks Befolkning og Bebyggelse i Middelalderen”, som fokuserede på antallet af kirker, på etablering, udvidelse eller nedlægning af kirker.⁶ Christensen var her optaget af afgrænsningen af det danske i forhold til det tyske, af folketallet, af ind- og udvandring, af agrarkrise og pesten, altså aktuelle spørgsmål om nationen og økonomiske konjunkturer.

I samme periode betonedede kirkehistorikeren Hal Koch sognets frie bønder som en byggende menighed.⁷ Også dette er blevet tolket i lyset af samtidens politiske spørgsmål.

Og når historikeren Ebbe Nyborg i artiklen “Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri” fremhævede initiativet hos de mægtige høvdinge og ejere af større gårde frem for kollektivet,⁸ så var vi fremme i en tid, som fremhævede det frie individ i politik og økonomi.

Kieffer-Olsen præsenterer en personlig og empirisk baggrund for sin interesse for kirker og kirkestruktur. I disputatsens forord beretter han om udgravningen i 1984 af Tirup Kirke og kirkegård uden for Horsens.⁹ En grundplan af Tirup er disputatsens figur 1, lige som et fotografi af Tirup Kirke pryder disputatsens bagside. Pludselig dukkede en tidligere ukendt middelalderlig stenkirke op under mulden. Der kan altså have eksisteret flere kirker end de allerede kendte. Og efterfølgende blev formuleret et projekt omkring middelalderlig kirketopografi, og en jagt blev indledt efter flere ødekirker.

Senere i *hikuin*-artiklen “Byen, kirken og kirkestrukturen” er der igen kirker eller kirkegårde, som overrasker, denne gang i Ribe.¹⁰ I artiklen konkluderes, at der ikke kan have været 14 kirker i Ribe, som man troede, men måske 18-19, dvs. antallet må øges med 28-35 % eller en tredjedel.

Men her undrer jeg mig over, om der kan være noget andet og mere end det personlige, noget i samtiden, som gør det relevant at studere kirker og kirkestruktur i middelalderen? Eller noget der skulle gøre en plads som Tirup relevant netop nu?

Et berøringspunkt kunne der være mellem middelalderens kirkenedlæggelser og så det højst aktuelle spørgsmål om dagens overtallighed af kirker; noget som Nationalmuseets kirkekonsulenter konfronteres med, og som kom til debat, da nogle kirker i København blev udbudt til salg i 2013.¹¹

Forskningstraditioner, arbejdshypotese og afgrænsninger

I bogen “Mellan ting och text” præsenterede den historiske arkæolog Anders Andrén fem forskellige traditioner, som han mente at kunne identificere globalt; altså fem forskellige måder at forholde sig til ting og tekster, til skriftlige kilder og materielle spor: Æstetisk, dvs. at iscenesætte fortiden, filologisk, dvs. at give skriften mening, historisk, dvs. at udvide teksten, kulturhistorisk, dvs. at skrive tingenes historie og endelig arkæologisk, dvs. at søge efter analogier.¹²

Kieffer-Olsen er uddannet som historiker og middelalderarkæolog ved Aarhus Universitet og har derefter arbejdet mange år i det danske museumsvesen, dels ved Den antikvariske Samling/ Ribes Vikinger, dels på Nationalmuseet. Efter min opfattelse kan disputatsen placeres inden for en kulturhistorisk tradition, hvor der arbejdes meget tæt på kilderne, og hvor teorier eller perspektiver sjældent præsenteres eller anvendes eksplicit. Som metode gælder, hvad middelalderarkæologen Olaf Olsen udtrykkeligt ville have betegnet som “sund fornuft”. Dette kan man så opfatte som positivt eller negativt, men personligt savner jeg forsøg på at tilføre studiet teorier eller perspektiver. Teorier som eksempelvis kan handle om organisation, sociale forhold eller økonomi. Og kritisk sund fornuft rækker langt, men der findes en risiko for at blive blind for samtidens tankegang, så begreber, analyser og konklusioner ubevidst bliver anakronistiske.

Normalt vil et forskningsprojekt, også en historisk-arkæologisk undersøgelse, i indledningen præsentere et eller flere spørgsmål, som det er hensigten at besvare. I Lund lærer vi således vore studerende, at det er grundlæggende

at formulere spørgsmål – i kandidatopgaven, masteropgaven eller doktorafhandlingen. Men det er ikke tilfældet i Kieffer-Olsens disputats. Her indledes i stedet med en arbejdshypotese. Den formuleres således: “Den overordnede arbejdshypotese for denne undersøgelse er, at den middelalderlige kirkestruktur i højeste grad var dynamisk, fleksibel og kompleks, og det gælder stort set alle aspekter af kirkestrukturen.”¹³

Jeg synes, at det fungerer udmærket med en arbejdshypotese. Man kan sige, at Kieffer-Olsen i mødet med det uventede har fået en god idé og tager udgangspunkt i den. Idéen eller hypotesen lægger grunden og skaber den røde tråd gennem undersøgelsen, selv om man kommer langt ud til siderne undervejs. Disputatsen er tasedrivende. Men så tænker jeg på filosofen Karl Popper, som argumenterede for, at videnskab udvikles gennem forsøg på falsifikation af hypoteser.¹⁴ Det fremgår desværre ikke, om Kieffer-Olsen under arbejdets gang bevidst har forsøgt også at afkræfte hypotesen. Eller om der, som det let sker, fokuseres på at lede efter argumenter, som støtter hypotesen. Det er også uklart, om hypotesen blev formuleret allerede ved mødet med Tirup i 1984, ved forskningsprojektets begyndelse i 2008, eller om den tilkom undervejs. Hvis således arbejdshypotesen har stået sig gennem hele forløbet, vil jeg som læser gerne vide, hvad der har været det vigtigste, der kom ud af undersøgelsen, og hvad der eventuelt ikke var kendt på forhånd.

Kieffer-Olsen har valgt at afgrænse undersøgelsen til det middelalderlige Danmark, altså det nuværende Danmark samt Sydslesvig, Skåne, Halland og Blekinge, i perioden ca. 1050–1536. Og indenfor dette felt hoppes hele tiden mellem forskellige regioner, eksempler og kildetyper. Men arbejdshypotesens dynamik, fleksibilitet og kompleksitet burde også kunne belægges ved at fokusere på et mere afgrænset område, som undersøges mere systematisk og heldækkende, eksempelvis i Ribe stift. For her har Kieffer-Olsen selv arbejdet, her findes oversigten i Ribe Oldemoder, mange af kirkerne er publiceret i “Danmarks Kirker”,¹⁵ og en del af stiftet er grundigt belyst i projektet “Ribe-egnen gennem 10.000 år”,¹⁶ lige som en del kirker er blevet undersøgt med hjælp af dendrokronologi.¹⁷

Når imidlertid mine lundensiske kolleger hører, at Kieffer-Olsen skal disputere på kirker og kirkestruktur, har deres første spørgsmål altid været, om han også medtager Skåneland. Det tjener ham til ære, at han forsøger på dette, samtidigt med at det stiller krav til indsatsen, for dels har Skåneland et vanskeligt kildemateriale at overskue, og dels findes en omfattende skånsk og svensk forskning, som nødvendigvis må kendes.

Store mænd og kvinder

I undersøgelsen af kirker og kirkestruktur, lige som i alle humanistiske studier, er sproget centralt. En bevidsthed om begreberne, som vi studerer og anvender, er afgørende.

Når Kieffer-Olsen skal belyse kirker og kirkestruktur, så anvender han begreber som "stormand", "stormandsgård" og "foregangsmændene".¹⁸ Men har ikke også kvinder ladet opføre, ejet eller haft patronatsret til kirker, besiddet storgårde og gået forud for andre? Forestiller eksempelvis stifterbilledet i Vä i Skåne, hvor en dronning holder en kirkemodel, en stormand?¹⁹ Er dronning Margrethe Fredkulla, som billedet antagelig viser, en "stormand"? Nej!

Gennem flere årtier har jeg kritiseret brugen af begreber som stormand, stormandskirke og stormandsgård; hver gang jeg har fået chancen, og det er desværre ofte. Mænd dominerede som kirke- eller klosterstiftere, men mænd og kvinder kunne også optræde sammen, lige som kvinder kunne agere selvstændigt. En undersøgelse af stifterbilleder i det middelalderlige Danmark og af initiativet til klostre viser således, at omkring ¼ var kvinder. Alligevel fortsætter brugen af de genus-specifikke betegnelser – mærkeligt.²⁰

Kirker og kapeller

I litteraturen forekommer flere begreber for kirker i både datiden og nutiden, eksempelvis de latinske "ecclesia" og "capella", altså kirke og kapel. Dertil findes begreber som privatkirke, gårdkirke og sognekirke.²¹ I forskningen i Sverige kan man møde en skelnen mellem private gårdkirker og sognekirker. Tidlige romanske kirker, hvor døbefonten synes sekundær eller yngre, opfattes som oprindelige privatkirker, der i en senere fase med indførelsen af tienden blev sognekirke.²² Selv mener jeg, at en romansk kirke som Bjäresjö i Skåne kan have været en privatkirke, gårdkirke og sognekirke samtidigt, altså en kirke i privat besiddelse på en større gård, men med et tilhørende sogn af søgende, hvorfra der blev betalt afgifter eller tiende til kirkejeren eller kirken, men måske tager jeg fejl.

Forskellen mellem "ecclesia" og "capella", kirke og kapel, er en af kirkeforskningens evige spørgsmål. Kieffer-Olsen skriver indgående om emnet med mange eksempler, men efter læsning står jeg forvirret eller forundret tilbage. Hvorledes var det så? Der savnes en om muligt kort og koncis redegørelse for forskellen mellem begreberne.

Selv mener jeg nu som tidligere, at kirken i status og funktion er overordnet kapellet, men begreberne kan skifte, fordi valget af begreb afhænger af, hvem der betragter og skriver.²³

Ødekirker og fantasi

Kapitel 3 med en undersøgelse af kirkenedlæggelser udgør en meget central del af disputatsen. Helt konkret omfatter dette kapitel 338 sider eller næsten halvdelen af hele bogen.

Det er imponerende, som Kieffer-Olsen er innovativ i sin jagt på ødekirker. Her ses på skriftlige kilder som klokkeskatten i 1520'erne, fund og begravelser, stednavne og sagn, genbrug af byggemateriale og kirkeudvidelser, tingsteder, helligkilder og flere andre indicier. Som Kieffer-Olsen konstaterer, "er det stort set kun fantasien, der sætter grænser for, hvilket materiale der kan bringes i spil, når det gælder indicier på ukendte ødekirker."²⁴ Og Kieffer-Olsen skriver, at indicierne ikke kan "lægges sammen", altså adderes.²⁵

Men jeg finder det inkonsekvent. For på den ene side kritiseres flere gange, at fastlæggelsen af kirkenedlæggelser afhænger af et personligt/ subjektivt skøn,²⁶ men på den anden side præsenteres intet forsøg på at fastlægge kriterier. Her har eksempelvis den historiske arkæolog Mattias Karlsson forsøgt at gradere sandsynligheden for, at en ødekirke foreligger i hans undersøgelse af forholdene i Skåne – sikker, sandsynlig, hypotetisk, meget hypotetisk.²⁷ Jeg undrer mig over, hvorfor Kieffer-Olsen ikke har forsøgt med kriterier eller en gradering af sandsynligheden. Og hvis indicier ikke kan adderes, hvordan det da er muligt at bestemme, om en ødekirke foreligger eller ej.

Antallet af ødekirker er vigtigt i argumentationen for kirkestrukturens foranderlighed, altså disputatsens arbejdshypotese. Men undersøgelsen præsenterer intet overblik over ødekirkerne i middelalderens Danmark – intet katalog. I stedet henvises til kollegaen Nils Engbergs undersøgelse og katalog. De af Engberg registrerede ødekirker betegnes i disputatsen udtrykkelig som "kendte ødekirker" – mens alle andre potentielle betegnes som "ukendte ødekirker".²⁸ Men Engbergs ødekirker er da ukendte for en opponent lige som for andre læsere, så længe undersøgelsen og dens katalog ikke er publiceret. Dertil omfatter Engbergs undersøgelse kun det nuværende Danmark. Så her savner jeg en selvstændig oversigt og vurdering med et katalog som appendiks til disputatsen.

Ødekirker og økonomi

I diskussionen om kirkenedlæggelser er sognets økonomi en vigtig variabel. Og i den sammenhæng kigges blandt andet på afgifter i "Ribe Oldemoder" og oplysninger om hartkorn i sognet ifølge Christian V's matrikel 1681-83, en taksering af agrenes ydeevne.²⁹ Der fokuseres altså på sognet som geografisk enhed.

Men som undersøgelser har vist eksempelvis ved bykirkerne i Tønsberg i Norge og også ved kirkerne og herrederne omkring Ystad i Skåne, så kan indkomster komme fra et meget større område gennem gaver samt afgifter ved begravelser.³⁰ Sognekirkens økonomiske og sociale underlag var altså ikke afgrænset til det geografiske sogn; og her handler det ikke om domkirker, klostre, hospitaler og valfartskirker, som selvfølgelig havde et større opland, men om mere almindelige kirker.

I disputatsen savnes også henvisning til arkæologen Evert Baudous artikel "Arkeologisk källkritik och modern odlingshistoria i Danmark", hvor forekomsten af blandt andet ødekirker knyttes til marginaljorde i Jylland, og hvor Christian V's matrikel også anvendes. Baudou mente, at der havde været en overetablering af kirker i forhold til jordbrugets ydeevne. Kirker blev nedlagt i små sogne på podsoljorde; artiklen er trykt både på svensk i tidsskriftet "Fortid og Nutid" og på engelsk i antologien "Archaeological Formation Processes".³¹

Hypotetiske kirketal

Hvor antallet af sognekirker i middelalderens Danmark tidligere er blevet vurderet til omkring 2.700, argumenteres i disputatsen for, at det totale antal sognekirker kan have været mellem 4.100 og 8.600, hvis der sammenlignes med andre lande, som er bedre belyste; og hvor det totale antal kirker må have været mindst 3.100, skulle det da kunne have været mellem 11.000 og 38.000.³² Altså op til en 10-dobling!

Ifølge mine egne beregninger havde Ribe stift 313 eller 11,6% af landets 2.692 middelalderlige sognekirker.³³ Kieffer-Olsens overvejelser og tal skulle da betyde, at der kan have været mellem 476 og 998 sognekirker i Ribe stift. Og totalt skulle mellem 1.276 og 4.408 kirker i stiftet kunne have eksisteret.

Kieffer-Olsen har som sagt valgt at studere hele det middelalderlige Danmark. Hvis han havde valgt et mere afgrænset og velbelyst område, eksempelvis Ribe stift, så havde det været muligt kildekritisk at vurdere relevansen og repræsentativiteten af forskellige typer af udtryk for ødekirker. Det havde været lettere at oprette et eget katalog. Og det havde været muligt mere konkret at teste eller sandsynliggøre hypotesen om forekomsten af så mange flere kirker.

Som en konsekvens af valget af hele det danske område forbliver efter min mening kirketallene 8.600, 11.000 og 38.000 hypotetiske; tankevækkende, men dog blot hypoteser.

Vandrende altre, præster og kirker

Undersøgelsen af kirker og kirkestruktur er afgrænset til perioden fra 1050. Dermed undviger disputatsen spørgsmålet, om storgårdens hal kan have fungeret som kirke i betydningen, at der har været afholdt messer inden et egentligt kirkebyggeri. Arkæologen Sten Tesch har således foreslået, at de mange såkaldte sepulkralsten, som er påtruffet i Sigtuna i Sverige, har siddet i portable altre.³⁴ Her undrer jeg mig over, hvorfor rejsealtrene er valgt bort?³⁵

En flaskehals for kirkebyggeriet i en missionstid skulle kunne være forekomsten af uddannede præster. Her har sprogforskeren Stefan Brink argumenteret for forekomsten af ambulerende eller omkringrejsende præster, som tog sig betalt for deres tjenester i Skandinavien lige som i England; præsterne skulle have været tilknyttet bisperne eller såkaldte "centralkirker".³⁶ Det er imidlertid uklart, om Kieffer-Olsen er bekendt med tanken om omkringrejsende præster.

Da man fra 1940'erne fik øjnene op for, at der under de stående middelalderkirker kunne gemme sig rester efter ældre kirker, var man ikke klar over, at landsbyerne havde flyttet inden for et ressourceområde med jævne mellemrum. Først i 1000-1100-årene blev landsbyerne fikserede; senere på Lolland-Falster, hvor også de romanske kirker er lidt yngre end i resten af landet. Når man ikke kan påvise en forgænger, kan anledningen altså være, at den tidligere kirke har ligget i en ældre landsby på en lidt anden plads. Her skulle kunne være en af flere anledninger til de mange ødekirker. Kieffer-Olsen kunne således have overvejet landsbyernes vandring og deres endelige fiksering, hvor kirken selv er en variabel, i forhold til kirkestrukturens "låsning", som han mener først indtrådte i 1200-årene.³⁷

Arkæologen Johan Callmer har ved undersøgelser i Skåne påvist, at forløbet for landsbyerne kan være ganske kompliceret med større eller mindre omlokaliseringer/ flytninger, delinger og sammenflytninger.³⁸ Callmers undersøgelser og model for alternative lokaliseringer kunne have været relevant for at diskutere også kirkestrukturen.

Småtterier

Som arkæolog forventer jeg, at Kieffer-Olsen holder sine redskaber rene og skarpe. Derfor reagerer jeg på uklare formuleringer. I disputatsen forekommer flere steder det indforståede og intetsigende "med mere" eller "med videre".³⁹ Kieffer-Olsen redegør således for, at han anvender data fra "skriftlige kilder, arkæologi, stednavne, sagn med videre",⁴⁰ og som kirketyper opremses "domkirker, klosterkirker, sognekirker, kapeller med videre".⁴¹ Dette er en vigtig information, hvor der kan forventes absolut præcision.

I Nationalmuseet findes et manuskript af Victor Hermansen, "Klokkeskatterne af 1526 og 1601". Kieffer-Olsen hævder, at regnskaberne for kirkeklokker "ikke – som en samlet kilde – har været brugt i forbindelse med kirkestrukturen".⁴² Det er en tvivlsom påstand, for der kan findes henvisninger til klokkeskatterne både i det topografiske standardværk "Trap Danmark", i "Danmarks Kirker", eksempelvis i teksterne om Bjarup ødekirke i Linå sogn i Jylland,⁴³ og selv havde jeg da også god brug af Hermansens manuskript.⁴⁴

Kieffer-Olsen citerer Ebbe Nyborg, "Det store flertal af kirker, der lå på jord under verdslige ejere, er desværre yderst sparsomt belyst".⁴⁵ Dernæst citeres, at jeg har skrevet, at "Aristokratiet må have optrådt som kirkebyggere og gavegivere i omtrent samme udstrækning som dets del i rigets jord".⁴⁶ Hvorefter Kieffer-Olsen konkluderer, "Det er således nutidens tankegang, at en meget stor del af middelalderens kirker er blevet etableret af stormændene".⁴⁷ Det er måske Nyborgs opfattelse, men det er ikke min. At kirkebyggeriet afhang af jordbesiddelsen, ja, men ikke nødvendigvis at såkaldte "stormænd" eller aristokrati dominerede generelt. I den citerede afhandling argumenterede jeg for en ujævn social topografi tværs over Danmark, hvor aristokrati dominerede i øst og mere ligestillede bønder i vest; det skete med henvisning til den ujævne forekomst af romanske kirketårne.⁴⁸

Historikeren Axel Bolvig blev ikke taget seriøst, da han i to bøger, "Kirkekunstens storhedstid" og "Bondens billeder", hævdede, at de relativt små romanske kirker havde været forbeholdt kirkeejerne, dvs. middelalderens aristokrati, og at andre først fik adgang til kirkerne i den gotiske periode.⁴⁹ Et af Bolvigs argumenter var, at de faste stenbænke i skibet kun tillod plads til 1/10 af befolkningen. Bolvigs argument blev imidlertid afvist med henvisning til, at folk ikke sad ned under messen, men stod op; bænken måtte være forbeholdt syge eller ældre.⁵⁰ Men hvad nu hvis kirkerne har været langt flere, som Kieffer-Olsen mener, så fik alle måske alligevel plads.

I undersøgelsen af Skåneland er der flere eksempler på, at der henvises enten til sekundære kilder eller til halvgammel litteratur. Kieffer-Olsen refererer således Mourits Mackeprang i "Vore Landsbykirker" for oplysningen om, at der kendes fritliggende kirketårne i Skåne fra "eksempelvis Östra Ingelstad og Valleberga", såkaldte "kasteller";⁵¹ men det er kun delvis korrekt. Det korrekte er tre bevarede i Benestad, Löderup og Valleberga, og yderligere tre forsvundne i Borrbj, Hammenhög og Stiby, altså totalt seks og ingen i Östra Ingelstad.⁵² Det er således ikke uproblematisk at ville skrive om hele det middelalderlige Danmark.

At arbejde med hele det middelalderlige Danmark kan kræve besøg ikke bare i kirker, men også i andre miljøer, i dette tilfælde eksempelvis institutter/museer i Flensborg/Slesvig/Kiel og Lund for at træffe forskere og skimme

biblioteker. Internationale studieophold tilbydes i dag ph.d.-studerende, men er helt op til eget initiativ for en kommende dr.phil.

Et billede kan erstatte, komplettere eller forstærke en tekst. I "Churches in the Landscape" af den engelske kirkearkæolog Richard Morris præsenteres således grafer over udviklingen i antallet af kirker og den gradvise kirkenedlæggelse.⁵³ Kieffer-Olsens disputats har mange flotte fotografier af kirker, men der kunne gerne også have været forsøg på at illustrere disputatsens tese eller resultater grafisk – for hele Danmark eller eksempelvis Ribe stift.

På skuldrene af andre

Fysikeren Isaac Newton mente beskedent, at han kunne se langt, fordi han stod på skuldrene af giganter i sin forskning. Kieffer-Olsen står ikke på giganter, men dog på skuldrene af utallige andre som i feltet, arkivet, magasinet eller biblioteket har udforsket det middelalderlige Danmarks kirker. Der findes således en tospaltet litteraturliste på 23 sider.

Det forventes som regel, at den tidligere forskning præsenteres som udgangspunkt for egen indsats. Kieffer-Olsen refererer omhyggeligt den tidligere forskning, men nogle gange så detaljeret og uden kritiske kommentarer eller egne konklusioner, at jeg spørger hvorfor. Det gælder store dele af redegørelsen i kapitel 2 om sognestrukturen,⁵⁴ men også andre afsnit. Jeg funderer således over, om det virkelig er nødvendigt at referere Morten Pedersens ph.d.-afhandling om Slesvig stift så detaljeret og Erik Schalling om patronatsretten i Skåneland?⁵⁵ Lange referater kan være tunge at læse, og egne indsatser risikerer at drukne i redegørelsen for andres. Her undervejs i referaterne ville jeg forvente mere tydelige og kritiske input.

Dynamisk, fleksibel og kompleks

Tesen om, at kirker og kirkestrukturen i middelalderens Danmark var "dynamisk, fleksibel og kompleks", er overbevisende, men jeg er ikke sikker på, om det er en ny erkendelse.

Dynamikken og fleksibiliteten er velkendt, at kirker og sogne blev etableret og forsvandt igen, at sogne blev udskilt og sammenlagt, at kirkerne selv blev forandret gennem middelalderen fra træ til sten og gennem om- og tilbygninger fra romansk til gotisk, at kirkerne kunne lægges øde og tages i brug igen. Og havde ikke det med kirker og kirkestrukturen været kompleks, da havde vi ikke haft en omfattende debat, forskning og litteratur om eksempelvis sognedannelse, ødekirker og patronatsret.

Allerede kunsthistorikeren Niels Laurits Høyen var opmærksom på arkitekturens forandringer i artiklen “Om gamle Forandringer i nogle af vore Landsbykirker”.⁵⁶ Arkitekten Elna Møller skrev om, hvordan kirkerne havde haft mange bygningsetaper og betegnede den danske middelalderkirke som en byggeplads.⁵⁷ Kirkebygningen har altså været under stadig forandring.⁵⁸

Kieffer-Olsens kollega på Nationalmuseet, Ebbe Nyborg, skrev i *hikuin*-artiklen “Kirke – sognedannelse – bebyggelse” om sognedannelsen i Ribeområdet som “overordentlig kompleks” og “overordentlig sammensat” og mere alment om vigtigheden af at søge en “plastisk og dynamisk helhedsskitse” for kirken og bebyggelsen.⁵⁹ Senere i en anden og mere kritisk *hikuin*-artikel, “Om kirketopografi og middelalderlig bydannelse” anvendte Nyborg igen ordet “kompleks” og skrev om den “bymæssige kirkestrukturs og kirkebyggeriets mange kronologiske lag”.⁶⁰

Opdagelsen af Tirup ved Horsens kom som en overraskelse i 1984, men det mest bemærkelsesværdige er snarere, at kirketomten blev undersøgt i sin helhed og efterfølgende publiceret.⁶¹ Samme år som opdagelsen af Tirup blev påvist to nye og hidtil ukendte trækirker ved Drotten i Lund.⁶² Men der er også flere tidligere eksempler på overraskende fund af i øvrigt ukendte middelalderkirker: Solbjerg ved Aarhus, påvist 1907 og undersøgt i 1931, Rathausmarkt i Slesvig påvist 1935 og undersøgt 1982, Pedersborg på Sjælland i 1957 og Löddeköpinge i Skåne i 1974.⁶³

Så jeg undrer mig over, hvem der har hævdet, at kirker og kirkestrukturen *ikke* var “dynamisk, fleksibel og kompleks”? Og dermed, i hvilken udstrækning Kieffer-Olsens tese repræsenterer noget nyt?

Endelig en kommentar til brugen af ordet “kompleks”. Når det siges eller skrives i akademiske sammenhænge, at et fænomen er komplekst, på almindeligt dansk, kan det blot betyde, at der er noget, vi ikke ved eller forstår.

Kirken som omstillingsparat

Efter min opfattelse præsenterer Kieffer-Olsens disputats således ikke en helt ny og uventet tese, men viser derimod gennem grundige og overbevisende undersøgelser, *hvorledes* kirken og kirkestrukturen var “dynamisk, fleksibel og kompleks”. Disputatsen viser altså, *hvad* mere præcist var dynamisk, fleksibelt og komplekst, *hvornår* det var tilfældet, *hvor* det skete, *hvem* der var involveret, og også *hvorfor* det var tilfældet.

Når kirken og kirkestrukturen karakteriseres som “dynamisk, fleksibel og kompleks”, så associerer jeg til moderne mennesker og moderniteten. At være dynamisk og fleksibel, stadig at være forberedt på nye udfordringer. Det er

netop, hvad der forventes af mennesket i det moderne samfund – med et andet ordvalg, at være “omstillingsparat”.

Atter til Nyborgs kritiske artikel. Han skrev her i en kommentar til de såkaldte købmandskirker: “En lumsk sammenhæng træder her tydeligt frem: sammenhængen mellem os selv og vore spørgsmål til fortiden – og de svar, vi finder.”⁶⁴

Bortset fra det lumsk: Jeg undrer mig over, i hvilken udstrækning Kieffer-Olsens tese om kirker og kirkestruktur i middelalderen er en projektion af moderniteten i vor egen samtid?

Nationens kirker

Disputatsen har en tese, men samtidigt findes en ambition om at dække hele middelalderens Danmark og eventuelt kunne fastslå det totale antal af kirker. Udgivelsen af oversigtsværker, der præsenterer en nations historiske monumenter, indledes med tyske oversigtsværker i 1840'erne. Siden får vi udgivelsen af de skandinaviske kirkeværker op gennem 1900-årene.

Socialantropologen Benedict Anderson beskrev nationerne som “Imagined Communities” i en bog med samme navn, altså som “forestillede fællesskaber”, for alle medlemmer kan ikke kende hinanden. Men fælles er da fortællinger om fortiden. Anderson lagde her særlig vægt på folketællinger, kort og museer for forestillingen om nationen.⁶⁵

Tanken går til alle tunge oversigter over middelalderens Danmark, gerne med forsøg på kvantitative og kartografiske præciseringer af ressourcer, befolkning, landsbyer, købstæder, kirker, klostre og borge – ingen nævnt, ingen glemt. Jeg får en “lumsk” mistanke om en forbindelse mellem fortiden og nutiden, hvor vi konstruerer eller genfinder den danske nation også i fortiden – et identitetsbyggeri. Disputatsen “Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark” kan være endnu et bidrag til denne nationale konstruktion eller rekonstruktion.

På skuldrene af Kieffer-Olsen

At publicere og forsvare denne disputats må være et sidste lille ryk opad i en mangeårig klatring i vanskeligt terræn, men det er et kæmperyk for kundskaben om middelalderens Danmark og for en fortsat debat om kirker og kirkestruktur i og også udenfor middelalderens Danmark. Disputatsen markerer på den ene side en afslutning på mange års forskning, men på den anden side en ny begyndelse, hvor andre kan stå på skuldrene af Kieffer-Olsen og se endnu længere. Uanset kritikken udgør Jakob Kieffer-Olsens disputats en imponerende og overbevisende forskningsbedrift.⁶⁶

NOTER

1. Kieffer-Olsen 2018, s. 11.
2. Kieffer-Olsen 2018, s. 371ff.
3. Kieffer-Olsen 2018, s. 579ff.
4. Kieffer-Olsen 2018, henholdsvis s. 163, 26, 132, 466 og 352.
5. Kieffer-Olsen 2018, s. 387.
6. Christensen 1938.
7. Koch 1936.
8. Nyborg 1979.
9. Kieffer-Olsen 2018, s. 8f.
10. Kieffer-Olsen 1997.
11. Kjær 2014; jf. Wienberg 2010.
12. Andrén 1997.
13. Kieffer-Olsen 2018, s. 11.
14. Popper 1959.
15. *Danmarks Kirker* Iff.
16. Jensen 1998.
17. Madsen 2007.
18. Kieffer-Olsen 2018, henholdsvis s. 495ff, 496 og 665.
19. Haastrup 2015.
20. Wienberg 1993, s. 161ff med note 99; Wienberg 1997.
21. Kieffer-Olsen 2018, s. 12, 495
22. Bonnier 2015, s. 49.
23. Jf. Wienberg 1993, s. 20f, 93ff.
24. Kieffer-Olsen 2018, s. 364; jf. også s. 11 og bagsiden.
25. Kieffer-Olsen 2018, s. 153, 413.
26. Kieffer-Olsen 2018, s. 104f, 151, 153ff, 413.
27. Karlsson 1998, s. 133.
28. Kieffer-Olsen 2018, s. 98ff med fig. 26, 154.
29. Kieffer-Olsen 2018, s. 107ff.
30. Wienberg 1991; Wienberg 1993, s. 53ff med fig. 27; Brendalsmo 2000.
31. Baudou 1983; Baudou 1985.
32. Kieffer-Olsen 2018, s. 153, 412ff.
33. Jf. Wienberg 1993, s. 22f med fig. 10
34. Tesch 2007; jf. også Karlsson 2015, s. 87ff, 519ff.
35. Kieffer-Olsen 2018, s. 16.
36. Brink 2013, s. 32ff.
37. Kieffer-Olsen 2018, s. 42f.
38. Callmer 1986.
39. Kieffer-Olsen 2018, s. 12f.
40. Kieffer-Olsen 2018, s. 15.
41. Kieffer-Olsen 2018, s. 15.

42. Kieffer-Olsen 2018, s. 168f.
43. Jf. Trap 1964, s. 554; *Danmarks Kirker* XVI, 1990-91, s. 3306.
44. Wienberg 1993, s. 71, 112, 218.
45. Kieffer-Olsen 2018, s. 595, jf. Nyborg 1979, s. 53.
46. Kieffer-Olsen 2018, s. 595, jf. Wienberg 1993, s. 175.
47. Kieffer-Olsen 2018, s. 595.
48. Jf. Wienberg 1993, s. 153ff med fig. 90.
49. Bolvig 1992; Bolvig 1994.
50. Jf. Wienberg 1994.
51. Kieffer-Olsen 2018, s. 141, jf. Mackeprang 1920, s. 105.
52. Jf. Lange 1981, s. 209ff; Prahl 1996.
53. Morris 1989.
54. Kieffer-Olsen 2018, s. 19ff.
55. Kieffer-Olsen 2018, s. 25f, 470ff, 522ff, jf. Pedersen 2003; Schalling 1936.
56. Høyen 1856.
57. Møller 1961.
58. Jf. Wienberg 1993, s. 9ff.
59. Nyborg 1986, s. 27, 33, 41.
60. Nyborg 1990, s. 9f.
61. Kieffer-Olsen m.fl. 1986.
62. Cinthio 2002.
63. Henholdsvis *Danmarks Kirker* XVI, 1983-87, s. 2251ff; Lafrenz m.fl. 1985, s. 126ff; Andersen 1998; Cinthio 1980; jfr. Kieffer-Olsen 1992.
64. Nyborg 1990, s. 19.
65. Anderson 1991.
66. Indlæg af den anden opponent Bjørn Poulsen samt af Ebbe Nyborg ex auditoria er publiceret i *Historisk Tidsskrift* 119: 1, 2019, s. 155-171.

LITTERATUR

- Andersen, Jens 1998: Rundkirken på Pedersborg kirkebakke. *Bygningsarkæologiske Studier*, s. 7-16.
- Anderson, Benedict 1991: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London. (1 ed. 1983.)
- Andrén, Anders 1997: *Mellan ting och texter. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Stockholm/ Stehag.
- Baudou, Evert 1983: Arkeologisk källkritik och modern odlingshistoria i Danmark. *Fortid og Nutid* XXX, s. 261-279;
- Baudou, Evert 1985: Archaeological Source Criticism and the History of Modern Cultivation in Denmark I: Kristian Kristiansen (ed.): *Archaeological formation processes. The representativity of archaeological remains from Danish Prehistory*. København, s. 63-80.
- Bolvig, Axel 1992: *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romanske tid*. København.

- Bolvig, Axel 1994: *Bondens billeder. Om kirker og kunst i dansk senmiddelalder*. København.
- Bonnier, Ann Catherine 2015: Örberga kyrka i maktens landskap. I: Ulf Sporrøng (red.): *Kyrkan i landskapet*. Stockholm, s. 45-76.
- Brendalsmo, A. Jan 2000: De dødes landskap. Måtte man begraves ved sognekirken i middelalderen? *hikuin* 27, s. 27-42.
- Brink, Stefan 2013: Early Ecclesiastical Organization of Scandinavia, Especially Sweden. I: Kirsi Salonsen, Kurt Villads Jensen & Torstein Jørgensen (eds.): *Medieval Christianity in the North. New Studies*. Turnhout, s. 23-39.
- Callmer, Johan 1986: To Stay or to Move. Some Aspects of the Settlement Dynamics in Southern Scandinavia in the Seventh to the Twelfth Centuries A.D. with special Reference to the Province of Scania, Southern Sweden. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1985-1986, s. 167-208.
- Christensen, Aksel E. 1938: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen. I: Haakon Shetelig (red.): *Nordisk Kultur II*. Stockholm/ Oslo/ København, s. 1-57.
- Cinthio, Hampus 1980: The Löddeköpinge Investigation III. The Early Medieval Cemetery. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1979-1980, s. 112-123.
- Cinthio, Maria 2002: *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund*. Stockholm /Stehag.
- Danmarks Kirker* Iff. København 1933ff.
- Høyen, N(iels Laurits) 1856: Om gamle Forandringer i nogle af vore Landsbykirker. *Dansk Maanedsskrift* IV, s. 170-176.
- Haastrup, Ulla 2015: Stifterbilleder og deres ikonografi i danske 1100-tals fresker. *Iconographic Post, Nordisk tidskrift för bildtolkning*, 2015: 4, s. 4-48.
- Jensen, Stig (red.) 1998: *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*, bd. 1-2. Højbjerg.
- Karlsson, Mattias 1998: *Navis Ecclesie. Kyrka och demografi i det medeltida Skåne*. D-uppsats i medeltidsarkeologi vt 1998, Arkeologiska Institutionen, Lunds universitet. Lund.
- Karlsson, Mattias 2015: *Konstruktionen av det heliga. Altarna i det medeltida Lunds stift*. Lund.
- Kieffer-Olsen, Jakob 1992: Dateringen af den middelalderlige kirkegård i Löddeköpinge – et debatoplæg. *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1992: 1-2, s. 4-20.
- Kieffer-Olsen, Jakob 1997: Byen, kirken og kirkestrukturen. *hikuin* 24, s. 45-54.
- Kieffer-Olsen, Jakob 2018: *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*. Odense.
- Kieffer-Olsen, Jakob & Jesper L. Boldsen & Peter Pentz 1986: En nyfunden kirke ved Bygholm. *Vejle Amts Årbog*, s. 24- 51.
- Kjær, Ulla 2014: Kirker til salg – når kirker tages ud af brug. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2014, s. 252-265.
- Koch, Hal 1936: *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I-II*. København.
- Lafrenz, Deert m.fl. 1985: Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig 3. Kirchen, Klöster und Hospitalen. I: Hartwig Beseler (ed.): *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein* 11. Berlin.
- Lange, Johan 1981: *Værn og våben i kirker og klostre*. København.
- Mackeprang, M(ouritz). 1920: *Vore Landsbykirker. En Oversigt*. København.
- Madsen, Per-Kristian 2007: Middelalderlige kirketagværker i Sydvest- og Sønderjylland – eksempler på alder og typer. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2003, s. 7-172.

- Morris, Richard 1989: *Churches in the Landscape*. London.
- Møller, Elna 1961: Den middelalderlige kirke som byggeplads. *Fortid og Nutid* XXI: 4, s. 260-273.
- Nyborg, Ebbe 1979: Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. I: Robert Egevang (red.): *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. København, s. 37-64.
- Nyborg, Ebbe 1986: Kirke – sognedannelse – bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. *hikuin* 12, s. 17-44.
- Nyborg, Ebbe 1990: Om kirketopografi og middelalderlig bydannelse. *hikuin* 17, s. 7-20.
- Pedersen, Morten 2003: 'Capell. olim' *Nygrundlæggelser af kirker og sognedannelse i det middelalderlige Slesvig Stift*. Ph.d.-afhandling, Aalborg Universitet. Aalborg.
- Popper, Karl 1959: *The Logic of Scientific Discovery*. London.
- Prahl, Göran 1996: *Kastaler på Gotland, Bornholm och i sydöstra Skåne*. D-uppsats i medeltidsarkeologi vid Arkeologiska institutionen, Lunds universitet. Lund.
- Schalling, Erik 1936: *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid*. Stockholm.
- Tesch, Sten 2007: Tidigmedeltida sepulkralstenar i Sigtuna. *Situne Dei* 2006, s. 45-68.
- Trap, Jens Peter 1953-72: *Danmark*. Femte Udgave. I-XV. København.
- Wienberg, Jes 1991: Middelalderens Tønsberg, kirken og omlandet. *Vestfoldminne*, s. 12-23.
- Wienberg, Jes 1993: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Stockholm.
- Wienberg, Jes 1994: Fra ridderspore til træsko. *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1994: 2, s. 82-89.
- Wienberg, Jes 1997: Stormænd, stormandskirker og stormandsgårde? *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1997: 4, s. 53-61.
- Wienberg, Jes 2010: Når Gud flytter ud – ødekirkerne Mårup og Maglarp. I: Anna S. Beck m.fl. (red.): *Hvil i fred? Om kirkenedlæggelser og gravfred med afsæt i Skt. Mikkel kirkeruin i Roskilde*. Roskilde, s. 120-140.